

Na przestrzeni bez mała pół wieku, które dzieliło od ostatecznej redakcji prawa dwunastu tablic, sądząc ze sformułowań użytych w kolejnych zbiorach praw, a szczególnie dotyczących wysokości grzywien nakładanych za naruszenie prawa własności, dokonało się przejście od naturalnej formy płatności do kruszcowej¹⁴. O względnej trwałości tych zasad świadczy układ *ius civile Flavianum* wydanego w 304 roku p.n.e., które oprócz *legis actiones* zawierało pełny tekst prawa dwunastu tablic w postaci nie uwzględniającej istotnych nowelizacji dotychczasowych przepisów prawnych¹⁵. Zatem co najmniej do końca IV wieku p.n.e. system wartości w państwie rzymskim pozostał nienaruszony w stosunku do V wieku p.n.e., choć brak wystarczająco szczegółowych danych źródłowych i numizmatycznych dla tego okresu, w poważnym stopniu ogranicza nasze możliwości określenia, choćby w przybliżeniu, podstawowego poziomu wymiany głównych kruszców monetarnych.

Tradycja rzymska obfituje w przykłady, wskazujące na prowadzenie przez Rzymian bardzo skromnego trybu życia, w którym metale szlachetne odgrywały w początkowym okresie stosunkowo niewielką rolę. Wymowną charakterystykę M. Kuriusza Dentatusa, uchodzącego powszechnie w historiografii rzymskiej za przysłowiowy ideał dawnej prostoty, podaje Ennius¹⁶. Zbliżoną wymowę posiada zarówno zakaz składania złota i kosztowności do grobów zawarty w prawie dwunastu tablic, jak i noszenia przez kobiety

istnieją poważne odmiany tekstu. Por. Z. Zmigryder-Konopka, *Studja...*, s. 64 n.; J. Hicks, *op. cit.*, s. 12, 40, 66 n.; M. Hammond, *op. cit.*, s. 145 n.

¹⁴ Bliżej zob. E.A. Sydenham, *Aes Grave*, London 1926, s. 13; K. Latte, *Beiträge zum griechischen Strafrecht*, Hermes LXVI, 1931, s. 30 n.; Z. Zmigryder-Konopka, *Studja...*, s. 63; P. Einzig, *op. cit.*, s. 231; K. von Fritz, *The Composition of Aristotle's Constitution of Athens and the so-called Dracontian Constitution*, Cl. Phil. XLIX, 1954, s. 73 n. Por. Dion. Hal. X 50.

¹⁵ A. Alföldi, *Early Rome and the Latins*, Ann Arbor 1965, s. 111; M. Hammond, *op. cit.*, s. 258; K.-E. Petzold, *Die beiden ersten römischkarthagischen Verträge und das foedus Cassianum*, ANRW I,1, s. 391; W. Kunkel, *Magistratische Gewalt und Senats Herrschaft*, ANRW I,2, s. 10, przypis 28; E. Ferenczy, *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State*, Budapest 1976, s. 63. Por. także E. Benveniste, *Le nom de l'esclave à Rome*, REL X, 1932, s. 429 n.; F. Blatt, *Written and Unwritten Law in Ancient Rome*, Cl. et Med. LI, 1943, s. 137 n.; P. Garnsey, *Why Penal Laws became harsher: the Roman case*, Natural Law Forum XIII, 1968, s. 141 n. Bliżej na temat prawa XII tablic zob. F. Wieacker, *Die XII Tafeln in ihrem Jahrhundert*, Entretiens XIII, 1967, s. 291 n.; E. Bayer, *Rom und Westgriechen bis 280 v. Chr.*, ANRW I,1, s. 324 n.; H. Chantaine, *Zur Entstehung der Freilassung mit Bürgerrechtserwerb in Rom*, ANRW I,2, s. 59, przypis 28; K.-H. Ziegler, *Das Völkerrecht der römischen Republik*, ANRW I,2, s. 76 n.; G. Crifo, *op. cit.*, s. 123 n.; A. Watson, *Limits of Juristic Decision in the Later Roman Republic*, ANRW I,2, s. 221 n.; M. Ducos, *L'influence Grecque sur la Loi de douze tables*, Paris 1978, s. 12 n.; i szczególnie R. Taubenschlag, *Das Sklavenrecht im Lichte der Papyri*, ZSS L, 1930, s. 140 n.

¹⁶ Athen. 419 A; Cic. Cato M. 16, 18; Val. Max. IV 3,5; Plin. NH XIX 87. Zob. B. Biliński, *Problem pracy w starożytnym Rzymie. Część I: Czasy królewskie i wczesna republika (VIII-IV/III w. przed n.e.)*, Archeologia III, 1947, s. 91. Por. także G. Przychocki, *Horatiana i Annaeana*. W: *Commentationibus Horatianis*, Cracoviae 1935, s. 132 n.; A. Alföldi, *Zur Struktur des Römerstaates im 5. Jahrhundert v. Chr.*, Entretiens XIII, 1967, s. 225 n.; R. Mac Mullen, *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest, Alienation in the Empire*, Cambridge (Mass.) 1967, s. 333, przypis 30.